УДК 81'342.622, 81'282

А.Ә. Бәдртдинова

ТАТАР ТЕЛЕ КУЗНЕЦК СӨЙЛӘШЕНЕҢ ФОНЕТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
(Пенза өлкәсенә 2021 елгы экспедиция нәтиҗәләре буенча)

В статье анализируются фонетические особенности речевых образцов, записанных во время экспедиции, организованной ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, с 28 июня по 9 июля 2021 года в Городищенском, Лопатинском, Шемышейском, Иссинском, Лунинском районах Пензенской области. В исследовании отмечается, что в говоре татар, проживающих в данных территориях, встречаются глубокозаднеязычные [к] и [ғ]. Автор также обращает внимание на нарушение сингармонизма в произношении некоторых слов, что проявляется в присоединении к корню слова с гласными заднего ряда окончаний с гласными переднего ряда. Кроме того в статье указывается на тот факт, что в речи жителей преимущественно встречается неогубленный звук [а], но в некторых случаях в первом слоге отмечается и сильно-огубленный звук [а°].

Ключевые слова: западный диалект татарского языка, кузнецкий говор, пензенские татары, сингармонизм, неогубленный гласный, джоканье.

The article analyzes the phonetic features of speech samples recorded during the expedition organized by the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, from June 28 to July 9, 2021 in Gorodishchensk, Lopatinsky, Shemysheysky, Issinsky, Luninsky districts of the Penza region. The study notes that in the dialect of the Tatars living in these territories, there are deep Western-speaking [k] and [g]. The author also draws attention to the violation of disharmony in the pronunciation of some words, which manifests itself in joining the root of a word with vowels of the back row of endings with vowels of the front row. In addition, the article points to the fact that in the speech of residents an uninhabited sound [a] is predominantly found but in some cases a strongly-coarsened sound [a°] is also noted in the first syllable.

Keywords: the western dialect of the Tatar language, the Kuznetsk subdialect, the Penza Tatars, vowel harmony, delabialization vowels, jokanye.

2021 елда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган комплекслы фәнни экспедиция кысаларында Пенза өлкәсендәге татарлар яши торган Городище районының Югары Әләзән (Аембура), Урта Әләзән, Түбән Әләзән, Лопатино районының Селәү, Иске Вершаут, Иске Карлыган, Берлек, Шемышейка районының Оз авылы, Исса районының Югары Салмука, Каменка (Плетневка), Шеркәвич (Кильмаевка), Лунино районының Шыкша (Синорово) авылларында тел, халык иҗаты, сәнгать, борынгы кульъязмалар һ.б. өлкәсендә фәнни тикшеренүләр үткәрелде.

Әлеге территорияләрдә татар теленең көнбатыш диалектына караган кузнецк сөйләше таралган. Мәгълүм булганча, бу диалект

сөйләшләре үзләренең тел үзенчәлекләре буенча ике зур төркемгә бүленәләр: чылаштыручы һәм цылаштыручы сөйләшләр. Пенза өлкәсендә, нигездә, чылаштыручы сөйләшләр очрый [Баязитова, 2008, б. 42].

Татар теленең көнбатыш диалекты XIX гасырда ук В.А. Казаринов (1885), Е.А. Малов (1885), Г. Н. Әхмәров (1903), С.Е. Маловлар (1904) тарафыннан өйрәнелә башлый. Без фәнни эзләнүләр үткәргән авылларда таралган сөйләшләрнең аваз үзенчәлекләре турында мәгълүмат «Татар халык сөйләшләренең электрон атласы»нда, «Татар халык сөйләшләре» (2008) җыентыкларының икенче томында чагылыш таба. Моннан тыш фонетик диалектизмнар «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»ндә урын ала. Әйтергә кирәк, сөйләшнең авазлар системасы Ф.С. Баязитова (2008), Л.Т. Мәхмүтова (1962), Э.Х. Кадыровалар (2015) тарафыннан җентекле рәвештә тикшерелгән.

Экспедиция барышында сөйләш вәкилләренең сөйләмендә чагылыш таба торган фонетик үзенчәлекләрне өйрәнү махсус төзелгән сораулыклар ярдәмендә башкарылды. Шулай ук авторның шәхси күзәтүләре дә теркәп барылды. Сораулыклар буенча тикшергәндә, диалектлардагы лексик-фонетик диалектизмнар, аваз үзенчәлекләре чагыла. Сораштыручы сүзнең рус телендәге вариантын әйтә, сөйләш вәкиле аны татарчага тәрҗемә итә. Болай эшләгәндә ул нәкъ үзләре әйтеп өйрәнгәнчә җавап бирә. Мәсәлән, явым-төшемнәр темасы буенча сорау биргәндә, Городище районында яшәүче информантлар «град» сүзен «чарахман» дип тәрҗемә иттеләр. Бу сүз – диалектизм, татар теленең диалектлар сүзлегенә дә кертелгән, әдәби телдә «боз». Л.Т. Мәхмүтова фикеренчә, бу лексема шушы якларның күршесендәге Мордва өлкәсеннән кергән [Махмутова, 1962, б. 151].

Сөйләштә рус теленнән яки рус теле аша башка теллләрдән кергән сүзләрне туган телгә яраклаштырып сөйләү күренеше күзәтелә. Без өйрәнгән җирлекләрдә ул түбәндәге сүзләрдә чагылыш таба: *балнис* – рус. больница, *вись* – рус. весь, *пинзә // пинза* – рус. пенза, *ысба // ызба* – рус. изба, *пуп* – рус. поп, *вәт // вот* – рус. вот, *капыста* – рус. капуста, *мор'а* – рус. море, *ләпәләре* – рус. лапа, лапки, *картук // карту* – рус. картофель, *ләщә* – рус. лещь һ.б.

Галимнәр әлеге территорияләрдә әдәби телдәге тирән тел арты [қ], [ғ] авазлары таралмаган дип яза [Баязитова, 2008, б. 43; Электронный атлас татарских народных говоров], ләкин без бу авазлар әйтелешен дә күзәттек. Димәк, сөйләш әдәби тел йогынтысы нәтиҗәсендә, күрше сөйләшләр һәм башка телләр тәэсирендә үзгәрешләр дә кичерә. Кайбер мисаллар: тирән тел арты [қ] авазы очраган сүзләр – *қая, юқ, йомырқа, бақый, қызыл, ақча, қаз, йолқалар, қоега, қызын, қадый, қалды, қайда, қуеныңда, қырларым, ерақ, қайсы;* тирән тел арты [ғ] авазы очраган сүзләр – *барырға, юк иде (йуғиде), булғаннар, соңға, ғына, сағынып, алғач, барғач, туған, ғомерең.* Шушы ук сүзләр [к], [г] авазлары белән дә әйтелә.

Без фәнни тикшеренүләр үткәргән авылларда күбрәк әдәби телдәге [җ] авазы белән әйтелгән сүзләр урынына [й] белән сөйләү таралган. Мисаллар: *җыела – йыйыла, җибәрәләр – йебәрәләр, җеп – йеп;* [җ] һәм [й] авазларын параллель куллану очраклары: *йыр* // *җыр, йырладылар* // *җырладылар, йеде* // *җиде* һ.б.

Татар әдәби теленнән аермалы буларак, сөйләштә [ч] авазы урынына күпчелек вакытта [^{т}ч] аффрикаты кулланыла: *ө^{т}чен^{т}че* – өченче, *үлгән^{т}че* – үлгәнче, *ке^{т}чкенә* – кечкенә, *ауга^{т}ч* – аугач, *кө^{т}чсез* – көчсез, *аерган^{т}чы* – аерганчы, *^{т}чабышып* – чабышып, *о^{т}чырдым* – очырдым һ.б. Шулай ук [тч], [^{т}ч], [ч] вариантлары да бар [Баязитова, 2008, б. 45].

Кайбер сүзләрдә палатальләшкән [д'] һәм [т'] авазлары әйтелә: *инд'е, айырд'ылар, саламд'ыр, ат'ылды.* Л.Т. Мәхмүтова да тартыклар кайвакыт үзгәреш кичерәләр, палатальләшәләр дип яза: *Хәсән – Хас'ан, кадер – кад'ыр, йад'ым – ядем, кардәш – хар'д'аш* [Махмутова, 1962, с. 130]. Автор фикеренчә, әлеге үзгәрешләр сузыклар тәэсирендә барлыкка килгән, арткы рәт сузыклары алгы рәт сузыклары белән чиратлашып, тартыклар нечкәрәк әйтелә [шунда ук, б. 130].

[у] һәм [а] авазлары бер-бер артлы килгәндә, аларның арасына [в] авазы өстәлә: *йуварга* – юарга (йуарга), *тувар* – туар, *тавык* – тавык (тауык), *быва* – буа, *сувык* – суык, *сөвәк* – сөяк (сөйәк), *йүвеш* – юеш (йүеш). Л.Т. Мәхмүтова *-уа, -үә* дифтонглары *-уwа, -үwә,* ешрак *-ыва, -евә* кебек әйтелә дип яза: *куак – куwак* // *кывак, куала – куwала* // *кывала* һ.б. [Махмутова, 1962, с. 155].

Сүзләрдә еш кына [а], [ә], [ө], [ү] авазларыннан соң килгән [й] тартыгы төшеп кала: *ка^{т}чан* – кайчан, *әдә* – әйдә, *әләндерәсең* – әйләндерәсең, *әтәлмим* – әйтә алмыйм, *әтелә* – әйтелә, *әләнә* – әйләнә, *әтәбез* – әйтәбез, *әберләр* – әйберләр, *сүли* – сөйли, *сүләми* – сөйләми, *ү* – өй, *үдә* – өйдә, *үләнергә* – өйләнергә, *кимә* – көймә.

Авылларда калын кушымчаларны нечкәртеп әйтү күренеше дә таралган, ягъни арткы рәт (калын) сузыкларыннан торган сүзләргә алгы рәт (нечкә) сузыклы кушымчалар ялгап сөйләү очрый: *кодагий* – кодагый, *булгалий* – булгалый, *урнең* – урының, *булсен* – булсын, *башымне* – башымны, *авылымне* – авылымны, *бормале* – бормалы, *юле* – юлы, *азаге – азагы, алыгез* – алыгыз, *ярларне* – ярларны, *туйганче* – туйганчы.

Җанлы сөйләмне күзәтү вакытында [и] һәм [е] авазларын чиратлаштыру күренеше дә теркәлде: *мескен – мескин, кеше – кише, җиде – йеде.*

Без йөргән авылларда күбрәк иренләшмәгән [а] авазы кулланыла. Шул ук вакытта кайбер сүзләрдә ул көчле олаштыруга дучар була: *а^{о}тасы, мулла^{о}, ча^{о}кта, а^{о}ны.* Бу яктан кузнецк сөйләше урта диалект белән уртаклык күрсәтә [Бәдртдинова, 2017, б. 31].

Көчле олаштыру [у] авазын әйткәндә дә сизелә. Аерым очракларда ул [о] авазы белән алыштырыла: *шондый* – шундый, *шолай* – шулай. Әлеге күренешкә мисаллар башка галимнәр хезмәтләрендә дә

китерелә: урлау – *орлау,* курчак – *корчак,* ул – *ол,* усак – *осак* [Баязитова, 2008, б. 42]. Сөйләш өчен шулай ук [ү] авазын да [ө] авазына охшатып әйтү хас: *үөстер* – үстер*, күөп* – күп. Шуның белән бергә [ү] авазын [у] авазына охшатып калынайтып сөйләү очраклары да билгеләнде: *куп* – күп*, бурәнә* – бүрәнә*, кук* – күк. Сөйләштәге әлеге күренешләрне, күбрәк материал җыеп, махсус эксперименталь методлар белән тикшерү сорала.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Пенза өлкәсе авылларында таралган сөйләш үзенең фонетик үзенчәлекләре ягыннан татар теленең көнбатыш диалекты белән тыгыз бердәмлек күрсәтә. Шул ук вакытта анда урта диалект өчен хас күренешләр дә урын ала. Моннан тыш, ул билгеле бер дәрәҗәдә әдәби тел йогынтысын да кичерә, мәсәлән: сөйләшләрдә тирән тел арты [к] һәм [ғ] авазлары очрый, көчле иренләшкән [оа] авазы да теркәлде. Башка үзенчәлекләргә килгәндә, сөйләштә рәт гармониясе бозылу күренеше: арткы рәт сузыклары белән әйтелүче сүзләргә алгы рәт сузыклы кушымчалар ялгану, кайбер очракларда тартыкларны палатальләштерү, [ж] авазы белән әйтелүче сүзләрне күбрәк [й] авазы белән әйтү, [у] һәм [а] авазлары бергә килгәндә аларның арасына [в] авазы өстәү һ.б. үзенчәлекләр билгеләнде.

Әдәбият

Атлас татарских народных говоров [Электронный ресурс]. URL: https://atlas.antat.ru/ (мөрәҗәгать көне: 05.03.2024).

Ахмаров Г.Н. О языке и народности мишарей // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казан. ун-те. Т. XIX. Вып. 2. Казань, 1903. С. 92–160.

Бәдртдинова А.Ә. Татар теленең урта диалекты вокализм системасына күзәтү // Фәнни Татарстан. 2017. № 4. С. 28–34.

Баязитова Ф.С. Кузнецк сөйләше // Татар халык сөйләшләре: ике китапта. II китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 42–53.

Кадирова Э.Х., Галиуллина Г.Р., Сайфулина Ф.С., Юсупова Ә.Ш. Мордовия Республикасы һәм Пенза өлкәсе татарлары: диалектология һәм халык авыз иҗаты материаллары. Казан, 2015. 313 б.

Казаринов В.А. О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казан. ун-те. Т. IV. Казань, 1884. С. 9–10.

Малов Е.А. Сведения о мишарях: Этногр. очерк / [Соч.] Прот. Е.А. Малова. Казань: Тип. Казан. ун-та, 1885. 79 с.

Малов С.Е. Из поездки к мишарям: (О наречии мишарей Чистопольского уезда). Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. 24 с.

Махмутова Л.Т. Основные характерные черты мишарских говоров на территории Пензенской области (по материалам экспедиций 1958–1960 гг.) // МДТ. Вып. 2. Казань, 1962. С. 125–162.

Бәдртдинова Алсу Әнис кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының нәшрият бүлеге редакторы